ئابدۇۋەلى ئايۇپ

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تەتقىقاتىدىكى يەڭگىللىكلەر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدە يېزىلغان كىتابلارغا ۋە تەتقىقاتلارغا باھا بېرىلىپ، كۆرۈلگەن مەسىلە كۆرسىتىلىپ خاتالىقلار ئىزاھلىنىدۇ. ئىزدىنىشلەردىكى شائىرنىڭ تەرجىمىھالىنى توقۇلما قىلىش، ئەسەرلەرگە ئىدىيە يۈكلەش، مىسرالارنى ئۆزگەرتىۋېتىش، سۆزلەرنى قوشۇپ قويۇش ۋە پىكىرلەرنى زامانغا ماس قايتا قۇراشتۇرۇش قاتارلىق نۇقسانلار ھەققىدە تەھلىللەر يۈرگۈزۈلىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1933-1901) شېھىت بولغاندىن كېيىن ئەسەرلىرى تۇنجى بولۇپ 1947-يىلى ئۈرۈمچىدە چىقىدىغان «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان[1]. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان ژۇرناللاردىن «شەرق يۇلتۇزى» غا ۋە تەيۋەندە نەشر قىلىنغان بىر ئۇيغۇرچە ژۇرنالغا شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغان[2]. 1970 - يىللاردا ئۆزبېكچە نەشر قىلىنغان «ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابتا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «بەر مەدەت»، «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس»، «كۆكۈل خاھىشى»، «ئۈزۈلمەس ئۈمىد» ماۋزۇلۇق بىرنەچچە شېئىرى بېرىلگەن[3]. 1979-يىلدىن كېيىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى «تارىم»، «تۇرپان»، «بۇلاق»، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىق نەشرى ئەپكارلاردا يورۇق كۆرۈشكە باشلىغان. ھازىرغىچە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدە «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»، «كەلگۈسىنىڭ شائىرى»، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» قاتارلىق ئەسەرلەر ۋە بىر باللار رەسىملىك كىتابى نەشر قىلىنغان. مۇھەممەد شاھنىياز يازغان «كەلگۈسىنىڭ شائىرى» ناملىق كىتابتا شائىرنىڭ باللىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرى قەلەمگە ئېلىنغان. كىتابتىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ 8 يېشىدا «قۇرئان كەرىمنى»نى يادىلاپ بولغانلىقىنى، 1912-يىلغىچە تۇرپاندىكى داڭلىق

(1) «ئاچىل» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008-يىلى 27-بەت.

(2) بۇ شېئىرنى شائىرنىڭ سىڭلىسى خەلىچىخان ئايلا (ھەدە) 1986 – يىلى ھەجگە بارغاندا، باھاۋىدىن ھاجى ئارقىلىق بىر كونا ژۇرنالدىن كۆچۈرۈۋالغان. مەزكۇر ژۇرنال خېلى بۇرۇن تەيۋەندە ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىنغان بولۇپ، بۇ ژۇرنالدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بىر تۈركۈم شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغانىكەن. («ئاچىل» 97-بەت).

(3) يۇقارقى كىتاب 13-بەت.

ئۆلىما ھەمدۇللاھ داموللامدا ئوقۇپ ئۇيغۇر دىۋان ئەدەبىياتىنى ۋە ئەرەب پارىسچىنى پىششىق ئۆگەنگەنلىكىنى، ئاندىن قازاندىن تەكلىپ قىلىنغان ھەيدەر سايرانى ۋە ئەلى ئىبرايىموفلاردا پەندە ئوقۇغانلىقىنى بىلىمىز. خېۋىر تۆمۈر يازغان «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» ناملىق كىتاپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئويغىتىش ۋە ئاقارتىش بىلەن ئۆتكەن ياشلىق ھاياتىنى ۋە ئەقىدىسىگە ئۇيغۇن شىھىتلىك ماماتىنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلغان. «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» تەتقىقات كىتابى بولۇپ 27 پارچە ماقالە ۋە ئەسلىمىلەردىن تەركىپ تاپقان. ماقالىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاساسەن پەرقسىز بولۇپ، ئىچىدىكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ قېرىنداشلىرى ۋە دوستلىرىنىڭ ئەسلىمىسى بەكمۇ قىممەتلىك تارىخي ھۆججەتلەردۇر.

مەلۇمكى، چاغداش ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تېمىسى خېلى بۇرۇن قولغان ئېلىنغان ۋە مەخسۇس بىر ئىلمىي كىتاب نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، نۇرغۇن توقۇلما بايانلار، خاتا مەلۇماتلار ۋە ئۆزگەرتىلگەن مەزمۇنلار كىشىنى بىئارام قىلىدۇ. ئالدى بىلەن شائىرنىڭ تەرجىمىھالىغا باققىنىمىزدا بەزى شۈبھىلىك نۇقتىلار دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. مەسىلەن، «ئاچىل»دا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى سوۋېتتا ئوقۇش جەريانىدا سوۋېت سوتسىيالىستىك يازغۇچىسى ماكسىم گوركىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، دېيىلگەن ۋە «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» دېگەن كىتابتا ئۇنى ماركسىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇلغان. چۈنكى «1923-يىلى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن بىرگە ئىككىنچى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، يەنە ئۈچ يىل تۇرۇپ، بىلىم تەھسىل قىلدى، يەنى 1919-يىلى لېنىن رەھبەرلىكىدە موسكۋادا قۇرۇلغان «شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەك ئۇنىۋېرسىتېتى»نىڭ 1921–يىلى تەسىس قىلىنغان جۇڭگو سىنىپىدا ئوقۇدى»[4] دېيىلگەن. ئىزدىنىش جەريانىدا بۇنىڭ توقۇلما ئىكەنلىكى ئايان بولدى. 1923-يىلدىن 1926-يىلغىچە شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەك ئۇنىۋېرستىغا ئۇيغۇر دىياردىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمىغان.[5] ئۇ چاغلار ياڭ زېڭشىننىڭ

---

(4) «ئاچىل» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 5-بەت.

(5) http//:uyghur-studies.com/wp-content/uploads/2015/10/Uyghur-papers-7-Sabine-Trebinjac.pdf

سوۋېت بىلەن ئۆز ئارا بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىش ۋە ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئۆكتىچىلىككە يول قويماسلىق ھەققىدە بېتىملەشكەن دەۋر ئىدى. شۇڭا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سودىگەر سالاھىيىتىدە چىقىپ روسچە ئۆگەنگەنلىكى ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن، قالدىسى رىۋايەت. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەسەرلىرىنىڭ سانى ھەققىدىمۇ ھەرخىل مەلۇماتلار بېرىلگەن. 70 پارچىدىن ئارتۇق دېگەنلەرمۇ 200 پارچىدىن ئارتۇق دېگەنلەرمۇ، ھەتتا 250 دىن ئارتۇق دېگەنلەرمۇ بار. ئەمەلىيەتتە «ئاچىل» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر 52 پارچە. بىمە ئۇچۇنكىن شائىر 1923-يازغان بىر پارچە ھېكايە بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىنغان «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» ۋە مەزكۇر كىتابنىڭ ئىككىنچى نەشرى بولغان «ئاچىل»غا كىرگۈزۈلمەي قالغان. شۇڭا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىلمىي بىر تەرجىمىھالىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش تەتقىقاتنىڭ بىرىنچى قەدىمى ھېسابلانسا كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا 80-يىللاردىن كېيىن باشلانغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا شائىر ئەسەرلىرىگە ئىدىيە يۆكلەش خاھىشى ئېغىر بولغان. ئىزدىنىشلەردە كوممۇنىستىك جوڭگودا قوللىنىلغان ماركسىزملىق ئەدەبىيات چۈشەنچىسى يېتەكچى قىلىنغان بولۇپ تەتقىقاتچىلار ماكان ۋە زامان چەكلىمىلىكى سەۋەبلىك ئەسەرلەرنى تەييار قېلىپلارغا سېلىپ باھالىغان، ياكى شۇنىڭغا مەجبۇر بولغان. مەسىلەن، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنى ئەۋج ئالدۇرغان خەلقپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك شائىر بولۇپ، يېڭى زامان دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارلىرىنىڭ بىرىدۇر»[6]. بۇ باھا جوڭگودا ئەدەبىياتنىڭ كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتتىن بۇرۇنقى ئەھۋالىغا بېرىلگەن قېلىپلاشقان باھانىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، شائىر ئەسەرلىرى مۇشۇ باھاغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىنغان. تەتقىقاتچىلار شائىرنى دېموكراتىك ئىدىيەنىڭ بايراقدارى دېيىش ئۈچۈن تۇرپاندا كاپىتالىزم بىخلىرى شەكىللەنگەن دېيىشكە مەجبۇر بولغان[7]. چۈنكى ماركسىزمچىلارچە دېموكراتىك ئىدىيە كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى.

---

(6) «ئاچىل»،8 -بەت.

(7) «ئا.ئۇيغۇرنىڭ ئورنى» 53-بەت.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيە مەنبەلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ شۇ زامانغا ماس كەلسىمۇ، ئەسەرلەرىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىغا زىت چۈشەنچىلەر قوشۇپ قويۇلغان. مەسىلەن، «...شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ «سەنمىنجۇيى (ئۈچ مەسلەك) ئىدىيەسى شىنجاڭغا يۈزلەنگەنلىكى، نەتىجىدە شىنجاڭدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمى تېخىمۇ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقى. 1920 - يىللارنىڭ ئالدى–كەينىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ئېڭىنى ئويغىتىشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مەرىپەتچىلىك پائالىيەتلىرى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت شەكلى ئارقىلىق مەيدانغا كەلدى»[8]. بۇ بايانلار ئەينى دەۋر ئۇيغۇر رىياللىقىغا ئۇيغۇنسىز بولۇپ پاكىت ئاساسى يوق بولغانىنىڭ ئۈستىگە شائىر ئەسەرلىرىنىڭ روھىغا پەقەتلا ماس كەلمىگەن. شائىرنىڭ:

رۇسىيە ئاقچاسىمۇ سەردىن ئۇشۇق توختاپ ئىدى،
ئەمدى بۇ كۈنگە كېلىپ، داچەن گە بىرنى ئالمىدى[9].

دەپ يازغىنىدىن مەلۇمكى ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلار چار پادىشاھنىڭ غۇلاپ سوۋېتنىڭ قۇرۇلغانلىقى ۋە يۇلدا ئۆزگىرىش بولغىنىدىن بىخەۋەر قالغاچقا ساقلاپ يۈرگەن چارروس پۇلىنىڭ قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنىمۇ بىلمىگەن. يېنىدىكى چارروسىيەدە ئىدىيەنىڭ ئۆزگەرگىنىدىن ئەمەس، پۇلنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىنمۇ بىخەۋەر قالغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىر قىلغانلىقى ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا ياشاپ قويۇق مۇناسىۋەتتە ئۆتىدىغان، قېرىنداش ۋە دىنداش بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ھاياتىدىكى ئۆزگىرىشتىن بىخەۋەر قالغان ئۇيغۇرلارنى ئارىلىقنى قاتمۇ قات تاغ ۋە چۆللەر ئايرىپ تۇرغان ئىچكىرىدە يۈز بەرگەن شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دېيىش تېخىمۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ چاغلادا ئىچكىرىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەردىن ئۇيغۇرلارنى خەۋەردار قىلىدىغان ھىچ قانداق بىر

(8) «ئاچىل» 8-بەت.
(9) «ئاچىل» (87-بەت).

ئۇيغۇرچە مەتبۇئات بولمىغانلىقىمۇ بىر پاكىت. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا شىنخەي ئىنقىلابى مەغلۇپ بولۇپ ھاكىمىيەت شىمالىي مىلىتارىستلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ بولغان ئىدى. شۇڭا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىدىيەسىنى شىنخەي ئىنقىلابى بىلەن باغلاشنىڭ نە ئىلمىي ئاساسى، نە تارىخىي ئاساسى يوق. ئۇندىن باشقا شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن شىنخەي ئىنقىلابى ئىدىيەسىنى ئەكىس ئەتكۈزىدىغان ياكى سۈنجوڭشەن ئىدىيەسىنى يانسىتىدىغان بىرەر مىسرانى ئۇچراتمايمىز. ئەكسىچە شائىرنىڭ بايرىقى ئالماشسىمۇ ماھىيىتى ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان زالىملارغا بولغان نەپرىتىنى ئوچۇق كۆرىمىز.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلھام ئالغانلىقىغا تۆۋەندىكى بىر كۇبلىتنى مىسال قىلىدىغانلار كۆپ،

ھەقىقەتنىڭ روھى قېچىپ كەتتى مېنىڭ دىيارىمدىن،
ئۇنىڭكى خۇش پۇراقى ھېچ كەتمىدى بۇ دىماغىمدىن.
ئىزدىدىم كۆپ، تاپمىدىم شەجەن–روجەن سەھراسىدىن،
ئىزدىبان تاپتىم– دە، ئالدىم لېنىننىڭ گۈلباغىدىن.

توغرا، بۇ بىر كۇبلىتتا لېنىن دېگەن بىر سۆز بار. ئەمما بۇ سۆزنى شائىر ئۆزى شۇنداق يازغانمۇ ياكى ساقلىغۇچىلار ئۆزگەرتىپ قويغانمۇ ياكى توپلاپ رەتلىگۈچىلەر قوشۇپ قويغانمۇ بىر نېمە دېمەك تەس. نەشرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ كوممۇنىستىك ئىدىيەگە ئىگەلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ موسكۋادا ئوقۇغانلىقىنى ئويدۇرۇپ چىقارغىنىدىن قارىغاندا ئەسەرلىرىگە بۇنداق بىرەر سۆزنى قوشمايدۇمۇ دېيەلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەگەر شائىرىمىز راستىنلا كوممۇنىستىك ئىدىيەنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسا شېئىرلىرىدا «مېھنەتكەش خەلق، ئىشچىلار سىنىپى، خەلق ئازادلىقى، ئىنقىلابى ئاڭ...» دېگەندەك سۆزلەر كۆزگە چېلىققان بولاتتى.

«ئا.ئۇيغۇرنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» ناملىق كىتابتا شائىرنى سوتسىيالىستىك رېئالىزمچى ۋە كوممۇنىست قىلىۋېتىش ئىستىكى كۈچلۈك ئىزچىللىقتا ئىگە[10]. ئۇندىن

(10) «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» 211-بەت.

باشقا شائىرنىڭ:

ساڭا ھاجەتمەن بۇ ئۇيغۇر،
دەردىگە تاپسۇن فارىغ [11] .
ئۇمىدىن قالدۇرما يەردە،
بەر مەدەت، بەرگىل شۇرا[12].

دېگەن شېئىرىدىكى «شۇرا» سۆزىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشارەت دەپ چۈشىنىلىپ تەھلىل قىلىنغان ۋە شائىر ئىدىيەسىنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغا باغلاشقا ئۇرۇنۇلغان. مەزكۇر شېئىرنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىغا قارىغىنىمىزدا بۇنى توغرا دېيەلمەيمىز. چۈنكى شېئىرنىڭ باشتىكى قاپىيەلىرىدە «داۋا»، «شىپا»، «راۋا» كەلىملەرى قوللىنىلغانلىقىغا قارىغاندا بۇ كوپلىتتا «شۇرا» سۆزىنىڭ مەنىسى «مەسلەھەت» دېگەنلىك بولۇپ باشقا مەنىنى چىقىرىش ئارتۇقچىدۇر.

شائىرنىڭ ئەدەبي ئىجادىيەتتە كىملەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىمۇ تەتقىقاتلاردا ئاساسسىز بايانلار بار. دېيىلىشچە جوڭگۇ ئىلغار يازغۇچىلىرى روس سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىمىش، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ رۇسچە ۋە خەنچە بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئوخشاش مەنبەدىن تەسىرلەنگەنىكەن[13]. بۇندىن باشقا تەتقىقاتلاردا شائىرنى «پرولىتارىيات يازغۇچىسى گوركىغا ئەگەشكەن»، [14] قىلىپ بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە شائىرنىڭ تۆۋەندىكى بېيتىنى كۆرسىتىدۇ:

چىقار بوران تەرەپبال ئەگەر ھېچ ئويلىماي تۇرساڭ،
ئەگەر قاتتىق چىقىپ كەتسە، يېپىپ تۈگۈلۈك ئالالىغايمۇ.

بۇ مىسرانى ئىچىگە ئالغان شېئىرنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىغا قارايدىغان بولساق «بوران» دېگەن سۆزنىڭ ماكسىم گوركىنىڭ «بوران قۇش قوشىقى» دېگەن

(11) فارىغ – قۇتۇلماق.
(12) مەسلەھەت، كېڭەش.
(13) «ئاچىل» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008-يىلى 14-بەت.
(14) «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى»1988-يىلى (184-بەت)

نەسرىنىڭ ماۋزۇسىغا ئوخشاپ قالغانلىقىدىن باشقا پۈتۈن ئەسەرنىڭ گوركىنىڭ ئىدىيەسى بىلەن ھېچ بىر ئالاقىسى يوقلىقى بىلىنىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيەتتە كىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن شائىر ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەرگە باققىنىمىزدا ئۇنىڭ كىچىكىدە بوۋىسى مىجىت ھاجىنىغا نەۋايىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق ئەسەرىنى دائىم ئوقۇپ بېرىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ شائىر ئەسەرلىرىدە نەۋايى قەلىمىگە مەنسۇپ «پەرھات-شىرىن»، «لەيلى مەجنۇن» ئوبرازلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. شائىرنىڭ نەۋايىدىن باشقا ئەزەربەيجان شائىرى فۇزۇلىنىڭ تەرىپىنى قىلغانلىقىنى دوستى ئېزىز نىيازىنىڭ «مەرھۇم شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى ئەسلەيمەن» دېگەن ئەسلىمىسىدىن بىلىمىز[15]. ئۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكى

ھەقنىڭ ھۆكمى بىر بولۇر، ئەسلا بۇنىڭ تەخىرى يوق.
ئاپىرىن شائىر فۇزۇلى، قۇددۇسۇللا ئاپىرىن.

دېگەن مىسرالاردىمۇ شائىر فۇزۇلىنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ. شائىرنىڭ «باردۇر» رادىپلىق غەزىلىنىڭ جەدىتچى تاتار شائىرى ئابدۇللا تۇقاي (1886-1913) نىڭ شۇ رادىپتىكى شېئىرىغا مەزمۇنەن يېقىندۇر. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن ئابدۇللا توقاينىڭ ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا بۇنداق يېقىنلىقنى تېخىمۇ كۆپ بايقايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ تاتارچە ئۆگىنىپ شېئىر يازغىدەك سەۋىيەگە يەتكەنلىكىمۇ ئۇنىڭ تۇقاي ئەسەرلىرىگە نەقەدەر مۇشتاق بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئاملدۇر. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئەسەرلىرىدە كىلاسسىك ئەدەبىي تىلنى ئەمەس ئۇقۇشلۇق خەلق تىلىنى قوللانغانلىقى، جەدىتچە مائارىپنى تەرغىپ قىلغانلىقى، پەندىن ئايرىلغان دىنى مائارىپقا شۇنداقلا خوراپات ۋە جاھالەتكە شىددەتلىك قارشى تۇرغانلىقى ئۇنىڭ ئابدۇللا توقاينىڭ جەدىتچىلىك پىكرىنىڭ ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىرنىڭ دوستى ئېزىز نىيازىنىڭ ئەسلىمىسىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ

(15) يۇقارقى كىتاب 312-بەت

ئۇنىڭغا نامىق كامالنىڭ بىر بېيىتىنى ئوقۇپ بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ[16]. نامىق كامال (1888-1840) تۈرك ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى تىياتىر ۋە رومانلارنىڭ ئاپتورى. ئەسەرلىرىدە ۋەتەن، مىللەت ۋە ھۆرلۈك تېمىلىرىنى ئەڭ كۆپ يازغان، تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ چاغداشلاشمىسىغا زور تۆھپە قوشقان ئەدىب. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئانا تېمىلىرىمۇ دەل يۇقارقىلاردىن ئىبارەت. دېمەك ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن كىلاسسىك ئەدىبلەردىن نەۋايى ۋە فۇزۇلىنى سانىساق، چاغداش ئەدىبلەردىن نامىق كەمال، ئابدۇللا تۇقاينى كۆرسىتىمىز.

خۇلاسىلىسەك، ئۇيغۇردىكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تەتقىقاتىدا تەرجىمىھالدىن تارتىپ ئەسەرلەرنىڭ تەھلىلىگىچە ئارتۇقچە سياسىي رەڭلەر بىلەن بويالغانلىقى دىققەتنى تارتىدىغان مەسىلە. بۇ مەسىلە بىزگە شائىر ھەققىدىكى ئەستايىدىل ئىزدىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۈگۈنكى ئۇيغۇر كىملىكىگە ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تەخەللۇسىنى قوللىنىشى تاشكەنتتە 1920-يىلى ئېچىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن يىغىن بىلەن ئالاقىدار بولۇشى ناتايىن. چۈنكى شائىر 1917-يىلى يازغان «ئۇيغۇر قىزى» مازۇلۇلۇق شېئىرىدا ئۆز مىللىي نامىغا بولغان سۆيگۈسىنى ئىپادىلىگەن. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «ئويغان ئۇيغۇر» دېگەن شېئىرىمۇ قازاق شائىر مىرجاقىپ دۆۋلەتوۋنىڭ «ئويغان قازاق»، تۈرك ۋەتەنپەرۋەر شائىرى مەھمەت ئاكىف ئەرسوينىڭ «ئويغان» دېگەن شېئىرلىرى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ تۈرك دۇنياسىدىكى ئورتاق ئويغىنىش ساداسىنىڭ ئۇيغۇرغا خاس ۋارىيانتىدىن ئىبارەت. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەسەرلىرىدە تەشەببۇس قىلىنغان جەدىتچىلىك ھەركىتى ۋە ئىدىيەسى ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مىللەت سۈپىتىدە ئۇيۇشۇشىدا، ئورتاق مىللىي مەنپەئەتنى تونۇپ يېتىشى ۋە قوغدىشىدا، شۇنداقلا مىللەتنىڭ ئورتاق نىشان ۋە غايىگە قاراپ توغرىلىنىشىدا موھىم رول ئوينىغان. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھېلىمۇ كۈنىمىزدە ئۇيغۇرلۇق ئويغىنىش ھەركىتىنىڭ بايراقدارى دەپ قارىلىدۇ[17]. شۇڭا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ كۈچەيتىلىشى ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ۋە ئەتىكى مەۋجۇدلىقى داۋام قىلىشتا ئەجەللىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ■

(16) «ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» 312-بەت.

(17) Justin Jon Rudelson: Oasis Identities: Uyghur Nationalism Along China's Silk Road.